

ӘОЖ 343.85; 343.3/.7
ХҒТАР 10.83.51; 10.77.51

Ж.К. Каражанова¹, А.С. Бектен²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан Республикасы

²Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы,
Қосшы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАМАУДА ҰСТАУ ШАРТТАРЫ ЖӘНЕ АЗАПТАУҒА ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕР: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аннотация. Бұл мақалада қамауда ұстау шарттары адам құқықтарын қамтамасыз етудің ажырамас элементі ретінде қарастырылып, олардың халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес болу қажеттігі атап көрсетілген. Зерттеуде Қазақстанның пенитенциарлық жүйесіндегі құқық бұзушылықтар, оның ішінде азаптау, қатыгездік немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттерді қолдану жан-жақты талданып, қорғаудың құқықтық тетіктері мен заңсыз әрекеттер үшін жауапкершілік деңгейіндегі кемшіліктері анықталған.

Азаптаудың алдын алу бойынша нақты шаралар ретінде мыналар ұсынылады: сотқа дейінгі іс жүргізудің бастапқы сатысында адвокаттың міндетті түрде қатысуы, жауап алуды аудио және бейнежазбаға түсіру, азаптауларға жауапкершілікті арттыру және процестік кепілдіктерді кеңейту.

Авторлар зерттеуде құқықтық нормаларды жетілдірудің маңыздылығын атап өтіп, тәуелсіз мониторинг институтын құру және тиімді құқықтық қорғау тетіктерін енгізу қажеттілігін баса айтады. Бұл шаралар құқық бұзушылықтардың алдын алу мен қамаудағы адамдардың құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады.

Түйінді сөздер: ұстау шарттары; мәжбүрлеу; құқықтардың бұзылуы; азаптау; қатыгездік; халықаралық стандарт.

Ж.К. Каражанова¹, А.С. Бектен²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Республика Казахстан

²Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Косшы, Республика Казахстан

УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ И ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОТИВ ПЫТОК: КАЗАХСТАНСКИЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Аннотация. Настоящая статья исследует условия содержания под стражей как неотъемлемый элемент обеспечения прав человека, подчеркивая необходимость их соответствия международным правовым стандартам. В работе представлен всесторонний анализ нарушений в пенитенциарной системе Казахстана, включая применение пыток, жестокого или унижающего достоинство обращения, а также выявлены недостатки в правовых механизмах защиты и уровне ответственности за противоправные действия.

В качестве конкретных мер по предотвращению пыток предлагаются: обязательное участие адвоката на ранних стадиях досудебного производства, аудио- и видеозапись допросов, усиление ответственности за пытки и расширение процессуальных гарантий.

Авторы исследования подчеркивают важность совершенствования правовых норм, отмечая необходимость создания независимого института мониторинга и внедрения эффективных механизмов правовой защиты. Эти меры играют важную роль в предотвращении нарушений и защите прав задержанных.

Ключевые слова: условия содержания; принуждение; нарушение прав; пытка; жестокость; международный стандарт.

Zh.K. Karazhanova¹, A.S. Bekten²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, the Republic of Kazakhstan

²The Law Enforcement Academy under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Kossy, the Republic of Kazakhstan

CONDITIONS OF DETENTION AND LEGAL MECHANISMS AGAINST TORTURE: KAZAKHSTAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. This article examines conditions of detention as an integral element of ensuring human rights, emphasizing the need for them to comply with international legal standards. The work presents a comprehensive analysis of violations in the penitentiary system of Kazakhstan, including the use of torture, cruel or degrading treatment, and identifies shortcomings in legal mechanisms for protection and the level of responsibility for unlawful actions. The following are proposed as specific measures to prevent torture: mandatory participation of a lawyer at the early stages of pre-trial proceedings, audio and video recording of interrogations, increased responsibility for torture and expansion of procedural guarantees.

The authors of the study emphasize the importance of improving legal norms, noting the need to create an independent monitoring institution and implement effective legal protection mechanisms. These measures play an important role in preventing violations and protecting the rights of detainees.

Keywords: conditions of detention; coercion; violation of rights; torture; cruelty; international standard.

DOI: 10.52425/25187252_2025_37_106

Кіріспе. Қазіргі әлемдегі адамның іргелі құқықтарын бұзудың ең алаңдатарлық және тұрақты нысандарының бірі қамауда отырған немесе бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан адамдарды ұстаудың тиісінше шарттары болып табылады. Халықаралық құқық қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынасты жол берілмейтін және мүлдем тыйым салынған деп біржақты саралайтынына қарамастан (Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 3-бабы, БҰҰ азаптауға қарсы конвенциясының 1 және 16-баптары), тәжірибе көптеген мемлекеттердің пенитенциарлық мекемелерінде белгіленген стандарттардан жүйелі ауытқулардың болуын көрсетеді.

Қамауда ұстау шарттары, соның ішінде толып кету, тиісті медициналық көмектің болмауы, жеткіліксіз тамақтану, санитарлық-гигиеналық құралдарға қол жетімділікті шектеу, физикалық және психологиялық оқшаулау, Еуропалық адам құқықтары сотының тәжірибесінің аясында қатыгездік немесе тіпті адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынас шегіне жетуі мүмкін. Сот қолайсыз ұстау жағдайларының жиынтығы

Конвенцияның 3-бабын, тіпті әкімшілік тарапынан тікелей физикалық зорлық-зомбылық болмаған кезде де бұзушы деп танылуы мүмкін екенін бірнеше рет атап өтті.

Ұлттық құқықтық жүйелер көбінесе тұтқындар мен тергеудегі адамдардың құқықтарын ресми түрде бекітетін декларативті нормаларды қамтиды, бірақ құқық қолдану практикасы құқықтық норма мен істердің нақты жағдайы арасындағы алшақтықты көрсетеді. Пенитенциарлық заңнаманың орындалуын сот және прокурорлық бақылаудың жеткіліксіздігі, ұстау шарттарына шағымданудың пәрменді тетіктерінің болмауы, сондай-ақ жазаны орындау мекемелері қызметкерлерінің заңсыз іс-әрекеттері үшін жазасыз қалуының институционалды мәдениеті мәселені ушықтырады.

Бұл мәселені жеңу үшін кешенді тәсіл қажет, оның ішінде:

- ең төменгі стандарттарды нақтылай отырып, ұстау жағдайларын құқықтық реттеуді жетілдіру;

- тәуелсіз мониторингтің пәрменді тетіктерін толықтай енгізу (мысалы, азаптауға қарсы конвенцияға Факультативтік хаттамаға сәйкес ұлттық алдын алу тетіктеріне енгізу);

- ұсталғандардың құқықтарын бұзғаны

үшін лауазымды адамдардың жауапкершілігін арттыру;

- пенитенциарлық реформа саласындағы озық шетелдік тәжірибелерді бейімдеу;

- тиісінше емес шарттарда ұсталатын адамдарға тиімді құқықтық қорғау құралдарымен қатар, сот арқылы қорғау тетіктерін дамыту.

Сонымен, осы тәсілдерді жүзеге асыру арқылы қамауда ұстау шарттары және азаптауға қарсы құқықтық тетіктерді талдау халықаралық гуманитарлық құқық нормаларының нақты әрекетін қамтамасыз етудегі және оның іс жүргізу мәртебесіне қарамастан кез келген адамға қатысты қатыгездікке жол бермеу қағидатын сақтаудағы негізгі бағыт болып табылады. Бас бостандығынан айыру мекемелерінде адамның қадір-қасиетін қорғау мемлекеттің өркениеті мен құқықтық жетілуінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы орындау барысында Германия, Франция, Ұлыбритания, АҚШ пен басқа да шетелдердің ұстау шарттары бойынша практикасы қолданылған. Осы бағыттағы проблемалар мен олардың себептік байланыстары зерттеліп жүйелі тәсіл арқылы түсіндірілген. Құқықтық-салыстырмалы талдау әдісі арқылы Қазақстан тәжірибесі шетел тәжірибесімен салыстырылған. Логикалық және дедуктивтік әдістер арқылы заңнамалық базадан нақты тұжырымдарға келіп, мәселені шешудің жолдары ұсынылған.

Нәтижелер, талқылау. Құқық қорғау органдарының қызметінде олардың қызметкерлерімен ашылған қылмыстар, қылмыстық істер мен айыптау үкімдерінің саны бойынша жоспарды орындауды талап ететін көрсеткіштердің болуы азаптауды қолдануға түрткі болады өйткені бұл көрсеткіштерді орындамау бірқатар жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін (жазалау, жұмыстан шығару). Бұл қызметкерлердің жоспарлы көрсеткіштерді кез келген жағдайда орындауға мүдделі болуына

әкеледі. Осыған орай, қызметті бағалаудың критерийлерінің жүйесі әдістемесі бекітілген еді¹. Сондықтан жоспарды орындаймыз деп құқық қорғау қызметкерлері кінәні мойындату мақсатында азаптауға жол береді.

Осыған байланысты бір топ авторлар Г.К.Шушикова, Е.С. Кемали, М.Г. Ажибаев дұрыс атап өтті: «Әдетте, азаптауды және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттерді анықтау және тергеу органдарының және шектеулі ашықтық режимінде жұмыс істейтін түзеу мекемелерінің қызметкерлері қолданады [1, 47 б.].

André Marin (Онтарио штатының омбудсмені) дұрыс атап өткендей: «Түрме қызметкерлеріне қамаудағы тұтқындарды басқару үшін төтенше өкілеттіктер, соның ішінде физикалық күш қолдану өкілеттігі берілген. Дегенмен, олар өз өкілеттіктерін адамгершілік және заңды түрде жүзеге асыруы керек. Қамаудағыларға бақылау орнату үшін қажетті күштен артық күш қолдану, зиян келтіру мақсатында күш қолдану немесе қажет болмаған кезде күш қолдануды жалғастыру шектен тыс және негізсіз болып саналады» [2].

Сонымен қатар, И.И. Роговтың пікірінше, Қазақстанда құқық қорғау органдарының қызметкерлерін тәртіптік жауапкершілікке тартудың сөзсіздігі күдіктіден кез келген тәсілмен, соның ішінде азаптау арқылы мойындатын алуға ұмтылуды тудырады [3].

Мұны 2024 жылдың қазан айының басында бас бостандығынан айыруға сотталғандар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері растайды. Осылайша, жалпылама сауалнамаларға сәйкес, азаптау істердің 45%-да қылмысты мойындау немесе басқа да қажетті айғақтар алу мақсатында жасалған. Сауалнамаға қатысқан полиция қызметкерлерінің 20,2%-ы азаптауды қылмыстың ашылуын қамтамасыз ету қажеттілігімен түсіндірсе, 14,3%-ы әйтпесе қылмыскерлер жазадан құтылып кетеді деп санайды»².

¹ Об утверждении Методики расчета раскрываемости преступлений: совместный приказ Генерального прокурора Республики Казахстан от 9 фев. 2015 г. № 29 и и.о. Министра внутренних дел Республики Казахстан от 5 фев. 2015 г. № 90 [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38510841&pos=4;-106#pos=4;-106 (жүгінген күні: 16.06.2025).

² Консолидированный доклад участников национального превентивного механизма Республики Казахстан по итогам превентивных посещений, выполненных в 2023 году [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://new.hrlib.kz/document/355412> (жүгінген күні: 16.06.2025).

Құқық қорғау органдарында азаптау және қатыгездік қолдану тәжірибесінің жалғасуы құқық қорғау органдары қызметкерлері мен басшылығының қылмыс жасаған адамдарды анықтауға бағытталған жедел-ізвестіру және тергеу іс-шараларының ауқымды көлемін жүргізуде олардың жұмысын жеңілдетуге және олардың қылмыстарды, оның ішінде резонанс тудырған қылмыстарды ашудағы жұмыс көрсеткіштерін жақсартуға ұмтылуымен байланысты.

Кінәні мойындау азаптауды қолдану факторы ретінде Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 9) тармағына сәйкес ешкім тек өзінің мойындауы негізінде ғана соттала алмайды. Қылмыстық заңнама мен құқық қолдану практикасын талдау көрсеткендей азаптау және басқа да зорлық-зомбылық түрлерін қолдану қаупі ұсталғаннан кейінгі кезеңде ең үлкен болып табылатындығын көрсетеді.

Отандық тәжірибеде қылмыстық сот төрелігінің көптеген жүйелеріндегідей бұл әдетте, құқық қорғау органдарының қызметкерлері жауап алу үшін адамды ұстайтын және қамауға алатын тергеу кезеңі. Осы кезеңде тергеу органы сотқа қылмыстық жауапкершілікке тартуға және соттауға негіз болатын дәлелдемелер беру мақсатында қылмысты кім жасағаны туралы куәлік алуға тырысады.

Мойындау айғақтарын алу әлі де азаптауды қолданудың негізгі психологиялық ниеттерінің бірі болып табылады. Осыған байланысты «азаптау» ұғымының анықтамасында да ол туралы арнайы айтылған.

Бірқатар шетелдік құқықтық жүйелерде мойындау айғақтарының рұқсат етілуі әділ сот талқылауына құқықты қамтамасыз етуге бағытталған белгілі бір іс жүргізу кепілдіктерінің сақталуымен анықталады. Мәселен, Германия Федеративтік Республикасында мойындауларды бағалау кезінде соттар күдіктінің сотқа дейінгі сатыдағы іс жүргізу құқықтарын, атап айтқанда үндемеу құқығын және заң көмегін алу құқығын қатаң сақтау қажеттілігінен шығады. Германияның Конституциялық соты және федералдық

соттардың тәжірибесі бұл кепілдіктерді елемеу алынған мойындауға деген сенімге нұқсан келтіретінін және қылмыстық сот ісін жүргізуде бәсекелестік пен тараптардың теңдігі қағидаттарын бұзатынын растайды [4].

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 13-бөлімінде процестік келісім жасалған істер, оның ішінде кінәні мойындау туралы мәміле түріндегі іс жүргізудің оңайлатылған тәртібі көзделген³. Бұл ретте, Қазақстан Республикасының ҚК сотқа дейінгі тергеп-тексеру органымен процестік келісім жасасқан адамдар үшін баптың санкциясында көзделген ең төменгі шектен төмен жаза тағайындау, сондай-ақ шартты түрде соттауды қолдану түріндегі белгілі бір «жеңілдіктер» көзделген.

Алайда, сот төрелігі жүйесінің кінәні мойындауға шамадан тыс тәуелділігі құқық қорғау органдарының қызметкерлерін азаптауды қолдануына түрткі болатындай, ниеті болуы мүмкін. Азаптауды қолдану қаупі кейінгі сот талқылауынан бас тартуға және азаптау арқылы алынған дәлелдемелерді алып тастауға байланысты кепілдіктерге байланысты артады. Қылмыстық сот ісін жүргізу және дәлелдемелердің рұқсат етілгендігіне дау айту үшін көзделген рәсімдер азаптау фактілерін анықтауда басты рөл атқарады, сондай-ақ қоғамды азаптау немесе қатыгездіктің басқа да түрлерін қолдану жағдайлары туралы хабардар етеді.

Қылмыстық сот ісін жүргізу және дәлелдемелердің жол берілетіндігін дауға салу рәсімдері азаптауды анықтауда және халықтың азаптау немесе басқа да қатыгездік жөнінде хабардарлығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, азаптаулар туралы арыздарды қамтитын қылмыстық сот ісін жүргізуде өтемақы алу, қылмыстық қудалау немесе құқық бұзушылардың азаматтық-құқықтық жауапкершілігі туралы қосымша талап арыздарға негіз бола алады.

Сонымен, соттан бас тарту жүйелері қудалаудың орын алу ықтималдығын азайта отырып, азаптаулар мен басқа да қатыгездікке ынталандыруы мүмкін.

Бұған мысал ретінде Ұлыбритания мен

³ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі: Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 ж. 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (жүргінген күні: 17.06.2025).

Уэльс тәжірибесін келтіруге болады, онда қысым мен мәжбүрлеу кезінде алынған мойындауларды пайдалану нәтижесінде туындаған сот төрелігіндегі қателіктер қылмыстық сот төрелігі жүйесін түбегейлі реформалауға түрткі болды. Қоғамдық және құқықтық наразылықтарға жауап ретінде 1984 жылғы Полиция және қылмыстық дәлелдемелер туралы заң қабылданды, ол күдіктілерден барлық жауап алуды аудиотаспаға түсіруді міндетті етті, ұсталғандарға адвокатпен немесе басқа заңды өкілмен кеңесу құқығын берді және айып тағылғанға дейін қамауда ұстау ұзақтығына шектеулер енгізді [5].

Күдіктілер үшін қарастырылған құқықтық және іс жүргізу кепілдіктері тиісті технологиялар мен тергеу құралдарының болуы сияқты фактормен үйлескенде ғана тиімді болады. Азаптау және басқа да зорлық-зомбылық түрлерін қолдану тәжірибесін тоқтата алған елдер бұған тергеу барысында жауап алу әдістерін дайындау мен оқытуға салынған инвестициялармен құқықтық және іс жүргізу кепілдіктерін үйлестіру арқылы қол жеткізді.

Күдіктілерге кепілдік берілген жағдайда, бірақ полиция қызметкерлерінің пікірінше, мәжбүрлеу мен азаптаудан гөрі тергеудің тиімді әдісі жоқ, құқық қорғау органдары көбінесе күдіктіден мойындау үшін осы кепілдіктерден бас тартуға мүдделі.

Мысалы, күдіктілер ұсталған сәттен бастап жауап алу басталғанға дейін адвокаттың қатысуына құқылы, алайда мойындау әдетте айыптау үкімін шығару үшін қажетті дәлелдемелерді алудың жалғыз жолы болып саналатындықтан, құқық қорғау органдарының қызметкерлері мойындау айғақтарына қол жеткізу үшін заңда көзделген кепілдіктерден (атап айтқанда, адвокатқа қол жеткізуді қоса алғанда) шегінуге бейім.

Сот-тергеу және қадағалау практикасы күдіктіні ұстау мен уақытша ұстау изоляторына орналастыру арасындағы кезеңде азаптау және басқа да қатыгездік жағдайларының көпшілігі болғанын көрсетеді. Көптеген жағдайларда ұсталғандар осы кезеңде сыртқы әлеммен байланыссыз ұсталады.

Қорғаушының міндетті түрде қатысуын

қамтамасыз ету азаптау мен қатыгездіктің алдын алуда маңызды.

Сөйтіп, ҚПК-нің 67-бабына сәйкес қорғаушының қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуы, егер адам жаза ретінде он жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру тағайындалуы мүмкін қылмыс жасады деп күдіктенсе, айыпталса, міндетті болып табылады. Бұл ретте ҚК-нің 11-бабына сәйкес жасағаны үшін бес жылдан он екі жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы көзделген қасақана жасалған іс-әрекеттер ауыр қылмыс деп танылатынын атап өткен жөн. Осылайша, ауыр қылмыстардың көп бөлігі үшін қорғаушының болуы міндетті емес.

Қазіргі уақытта тергеушілер осы норманы қолдана отырып, жазаның максималды мерзімі 10 жылдан аспайтын істер бойынша тергеудегі адвокаттарды білікті көмектен оқшаулайды.

Бұл тергеушілер мен жедел іздестіру қызметкерлеріне күдіктілер мен айыпталушыларды шатастыруға, сондай-ақ оларға моральдық-психологиялық қысым көрсетуге және күштеп ықпал етуге, оның ішінде қамалғандарды кінәсін мойындау туралы мәміле түріндегі процестік келісім жасауға өтінішхат беруге мәжбүрлеуге мүмкіндік береді.

Тергеудегі адвокаттардың мүдделерін тергеудің бастапқы кезеңінде қорғау оларды қылмыстық қудалау органдарының теріс пайдалануынан қорғайды.

Күдікті адамның кепілдіктерін арттыру көрсетілген шекті кем дегенде бес жылға дейін (ауырлығы орташа) төмендету болып көрінеді, бұл ауыр қылмыстарды қамтуға мүмкіндік береді. Осылайша, ҚПК-нің 67-бабына қорғаушының барлық ауыр және аса ауыр істер бойынша міндетті түрде қатысуын көздейтін түзетулер енгізу ұсынылады.

Көптеген елдерде сотқа дейінгі тергеп тексеру сатысында адвокаттардың қатысуы тергеудегі адамның құқықтарын қорғаудың негізі болып табылады. Ұлыбританияда, Германияда, АҚШ-та күдіктілер ұсталған сәттен бастап адвокат алуға құқылы және бүкіл тергеу іс-қимыл жауап алу аудио және

бейнежазбаға жазылады [6, 151 б.]. Бұл қысым жасау, дәлелдемелерді мойындауға мәжбүрлеу және бұрмалау қаупін жояды.

Мысалы, Францияда адвокат сот тергеушісінің бақылауымен барлық жауап алуға қатысады, ал Германияда адвокаттың болмауы іс жүргізу әрекеттерін жарамсыз етеді [6, 152 б.]. Бұл елдерде мұндай заңды шаралар қылмыстық процесте ашықтықты, заңдылықты және тараптардың теңдігін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, полициядан жауап алуды аудио және бейнежазбаға түсіру азаптау мен басқа да қатыгездікке қарсы маңызды кепілдіктердің бірі ретінде кеңінен танылады. Жауап алудың міндетті техникалық жазбасы жауап алу кезінде азаптауды болдырмаудың күшті құралы ғана емес, сонымен бірге полиция қызметкерлерін жалған айыптаулардан қорғай алады және сот процесінде дәлел бола алады.

Азаптаумен тиімді күресуді қамтамасыз ететін цифрлық технологиялар бейнебақылауды ғана емес, сонымен қатар есепке алу мен мониторингті жүргізуге мүмкіндік береді. Алайда, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі медициналық құжаттар көбінесе қағаз түрінде сақталады және деректер ақпараттық жүйелерге дер кезінде жүктелмейді.

Ішкі істер органдары мен қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің қызметіне цифрлық

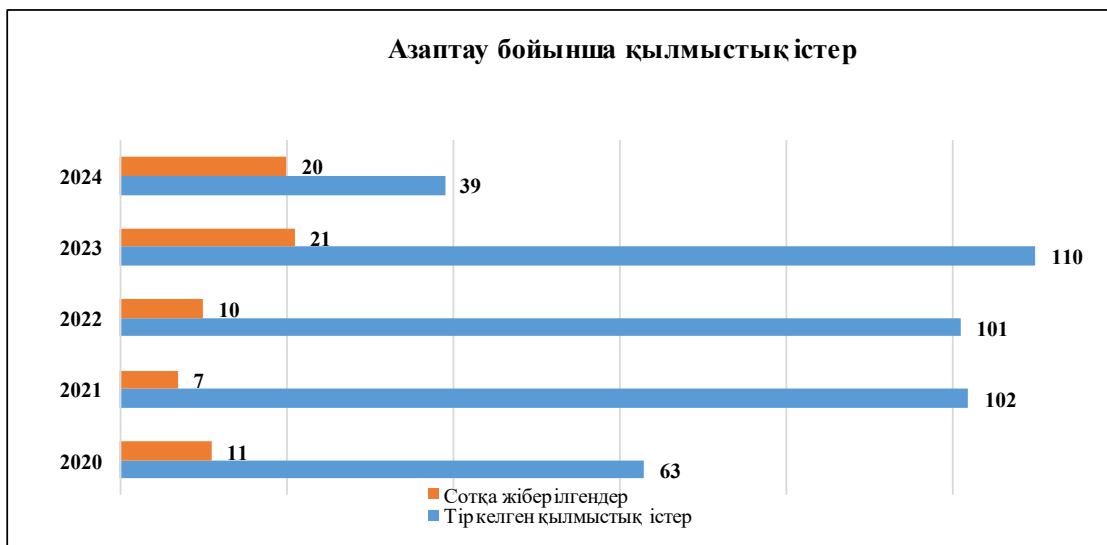
технологияларды кеңінен енгізуді жалғастыру, сотталғандардың арыз беру құралдарын істен шығару, бейнебақылау камераларының дұрыс жұмыс істемеуі фактілері үшін қызметкерлердің жауапкершілікке тартылуын қамтамасыз ету қажет деп санаймыз.

Маңызды аспектілердің бірі – адамды іс жүргізу арқылы ұстау туралы шешім қабылданғанға дейін құқық қорғау органының бөлімшесінде болу уақыты. Дәл осы кезеңде азаптаудың көп бөлігі қолданылады. Осыған байланысты оны процестік ұстау туралы мәселені шешу үшін анықтау органының лауазымды адамына, анықтаушыға немесе тергеушіге беру уақытын үш сағаттан бір сағатқа дейін төмендету негізді болып көрінеді.

Сонымен қатар, жауапкершілік дәрежесі, азаптау үшін қылмыстық жауапкершіліктен босату кезінде ынталандыру нормаларының болуы маңызды.

Мәселен, мәселелердің бірі – азаптау үшін жазаның жұмсақтығы. Айыппұл, түзеу жұмыстары, бостандықты шектеу сияқты жаза түрлерінің болуы азаптаумен күресуге деген шешімнің жеткіліксіздігін көрсетеді.

Еуропа елдерінде айыппұлдар, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу қылмыстардың ауырлығы минималды жағдайларда және сотталушының тергеумен белсенді ынтымақтастығы кезінде ғана тағайындалады.

Сурет 1. 2020-2024 жж. аралығындағы азаптау бойынша қылмыстық істер статистикасы

Мәселен, 2022-2024 жылдары Қазақстанда азаптау бойынша 250 іс тіркелген. Тек 51 іс сотқа жетіп, 25 іс бойынша үкім шығарылды (шамамен 10%). Тағайындалған жазалардың орташа мерзім 4 жыл 4 ай⁴.

Халықаралық ұйымдар, сондай-ақ қазақстандық құқық қорғау ұйымдары кінәлі адамдарға неғұрлым жеңіл жазаны (ҚК 55-бабының 8-бөлігі) және шартты түрде соттауды (ҚК 63-бабының 6-бөлігі) қолдануға мүмкіндік беретін қатыгездік жасағаны үшін қылмыстық жазаның жеткіліксіз қатаңдығын атап өтті.

Германияда, Францияда, Ұлыбританияда, АҚШ-та және басқа да дамыған құқықтық жүйесі бар елдерде азаптау үшін жазаны жеңілдететін кез келген кінәсін мойындау туралы мәмілелерге үзілді-кесілді тыйым салынған, мұндай қылмыстар үшін шартты түрде соттау немесе келісім бойынша жазадан босату мүмкін емес [6]. Азаптаулар жасағаны анықталған құқық қорғау органдарының қызметкерлері қызметтің «ерекше жағдайлары» деген сылтаумен жеңілдіктерге ие бола алмайды. Көптеген елдерде азаптаулар туралы арыздарды күдікті құрылымға бағынышты емес, тәуелсіз органдар тексеруін талап етеді. Мысалы, Ұлыбританияда полицияның құқыққа қайшы әрекеттері (соның ішінде зорлық-зомбылық) жөнінде шағымдарды полицияның өзімен ұйымдық байланысы жоқ Полиция тәртібі бойынша тәуелсіз кеңсе тергейді⁵.

Айта кету керек, әртүрлі мемлекеттердің құқықтық жүйелерінде айыпталушы мен айыптаушы арасындағы іс жүргізу келісімдеріне жол беру тәсілі тарихи қалыптасқан құқықтық дәстүрлерге, басым құқықтық принциптерге және қылмыстық процестегі қоғамдық және жеке мүдделердің кепілдік деңгейіне байланысты айтарлықтай өзгереді. Мәселен, Германия Федеративтік Республикасында мұндай келісімдерге (Absprachen немесе кінәні мойындау туралы келісім) тек заңда белгіленген рәсім

шеңберінде және тек жазаны жеңілдету мақсатында ғана жол беріледі. Мұндағы негізгі шарт – жауапкершілікті сақтау: келісім жасасу адамды қылмыстық жауапкершіліктен босатуға әкелмейді. Сонымен қатар, Федералды соттың ұстанымына сәйкес, кез-келген келісім материалдық шындық пен әділеттілік принциптерін бұзбауы керек, сонымен қатар сот ісін алмастыра алмайды.

Ұлыбритания мен АҚШ тәжірибесінде аталған юрисдикцияларда сот билігі тек өкілеттіктерге ғана емес, сонымен бірге егер олар жәбірленушілердің құқықтарына қайшы келсе немесе жалпы сот төрелігі жүйесіне деген қоғамдық сенімге нұқсан келтіремін деп қорқытса, іс жүргізу келісімдерін қабылдамау міндетіне ие. АҚШ Жоғарғы Сотының доктриналық ұстанымына сәйкес, сот мәмілені мақұлдау кезінде пассивті бақылаушы болып табылмайды: ол кінәні мойындаудың ерікті, саналы және жеткілікті нақты негізмен қамтамасыз етілгеніне және сот төрелігінің негізгі мүдделеріне нұқсан келтірмейтініне көз жеткізуі керек. Осындай тәсіл британдық тәжірибеде де байқалады [6].

Зиянды өтеу және зардап шеккендерді қалпына келтіру мәселесінде құқық қорғаушылар да жүйені реформалау қажеттігі туралы пікірлерін білдіруде. Ресми түрде азаптау құрбандары кінәлілерден немесе мемлекеттен материалдық және моральдық шығынды өндіре алады. Алайда, соттар талап арыздардың аз ғана бөлігін қанағаттандырады.

Моральдық зиянды өтеу туралы талаптарды қанағаттандыру шамамен 31 пайызды құраса, материалдық шығынды өтеу бойынша небәрі 6 пайызды құрайды. Тағайындалған өтемақының жалпы сомалары аз және, әдетте, келтірілген залалдың барлығын өтемейді. Мәселен, 2019-2023 жылдар аралығындағы үкімдер бойынша барлығы 20,7 млн теңгеге жуық моральдық шығын өтелсе, оның 67 млн талап етілді⁶.

⁴ «Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы» №1-м есебінің нысаны [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (жүгінген күні: 15.08.2025).

⁵ Independent office for police conduct [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.policeconduct.gov.uk/about-us/what-we-do> (жүгінген күні: 17.06.2025).

⁶ Предотвращение, неотвратимость и компенсации: о препятствиях на пути общества без пыток [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://bureau.kz/novosti/predotvrashhenie-neotvratimost-i-kompensacziu/> (жүгінген күні: 02.07.2025).

Сонымен қатар, азаптау құрбандарын қалпына келтірудің кешенді бағдарламасы жоқ – көмек бір реттік болады. Осыған байланысты, азаптаулар мен қатыгездікпен қараудың құрбандарына келтірілген материалдық залалды және моральдық зиянды өтеу тетігін, азаптаулардан зардап шеккендерді төлемдердің мөлшерін ұлғайта отырып, жәбірленушілерге өтемақы қорынан зиянды өтеуге сөзсіз құқығы бар тұлғалардың тізіміне енгізу арқылы жетілдіру мәселесін қарау ұсынылады.

Тағы бір мәселе азаптауды жиі жасыратын аралас қылмыс құрамдарының болуы табылады. Қылмыстық кодекстің баптары бойынша азаптауды саралау тәжірибесі кең таралған, мысалы, айғақтар беруге мәжбүрлеу немесе зорлық-зомбылықпен жасалған лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану.

Қылмыстық заңнаманың жетіспеушілігі ретінде адамды азаптау немесе қатыгездікпен өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің саралау белгісінің жоқтығын да атап өткен жөн. Сондай-ақ, ҚК-нің 146-бабының қолданыстағы редакциясы зардап шеккендердің санына байланысты жауапкершілік пен жазаны даралауды көздемейді.

ҚК-нің 146-бабы бөліктерінің санкцияларының қолданыстағы редакциясы 3 жылдан аспайтын мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жазаны көздейді.

Шетелдердің қылмыстық заңнамасын зерделеу азаптау фактілері бойынша белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жаза Грузияда, Әзірбайжанда, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Ресейде және Молдовада қолданылатынын көрсетті [7].

Әзірбайжан, Өзбекстан мен Қырғызстанда белгілі бір лауазымдарды атқаруға тыйым салу түрінде қосымша жаза тағайындаудың жалпы тенденциясы сақталуда, бірақ оны қолдану мерзімі әдетте бір жылдан бес жылға дейін өзгереді. Бұл қылмыстық қуғын-сүргін мәселелеріне неғұрлым қалыпты көзқарастың болуын көрсетеді. Азаптауға

қарсы күресті күшейту мақсатында ҚК-нің 146-бабының санкцияларын қатаңдату қажет.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі шаралар ұсынылады:

- азаптаудың және қатыгездікпен қараудың қоғамдық қауіптілігі оларды жасаған адамдарды жазасын өтегеннен кейін олар қолданатын салада одан әрі жұмыс істеу мүмкіндігінен айыруды талап етеді. Бұған қосымша жазаның (белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру) мерзімін өмір бойы айыру арқылы қол жеткізу керек. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 146-бабы бөліктерінің санкцияларының қолданыстағы редакциясында 3 жылдан аспайтын мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жаза қарастырылған. Демек, жасалған азаптаулар үшін санкцияны күшейту жолымен өмір бойы белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыруды қолдану керек деп есептейміз.

Сондықтан, ҚК-нің 146-бабын келесі редакцияда санкциялармен толықтыру ұсынылады:

1-бөлігінің екінші абзацы келесідей ауыстырылсын:

белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, төрт жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2-бөлігінің екінші абзацы келесідей ауыстырылсын:

белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3-бөлігінің алтыншы абзацы келесідей ауыстырылсын:

белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, ары қарай мәтін бойынша.

4-бөлігінің төртінші абзацы келесідей ауыстырылсын:

- белгілі бір лауазымдарды атқару немесе

белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, ары қарай мәтін бойынша;

- қамауда ұсталғандар қатысатын процестік әрекеттерді міндетті түрде дыбыс және бейнежазбаға, сондай-ақ тиісті материалдық-техникалық қамтамасыз етуге қойылатын талаптарды нормативтік реттеу;

- құқық қорғау органдарының жұмысын тәуелсіз және ашық негізде, оның ішінде жалпы жұртшылықтан алынған ақпаратты пайдалана отырып (мысалы, қоғамдық пікірді

сұрау арқылы) бағалауды жүргізуді және нәтижелерді жариялауды қамтамасыз ету;

- адвокаттың міндетті қатысатын істер шеңберін кеңейту;

- азаптаулар мен қатыгездікпен қараудың құрбандарына келтірілген материалдық залалды және моральдық зиянды өтеу тетігін, азаптау құрбандарын өтемақы қорынан өтемақы төлеуге сөзсіз құқығы бар тұлғалардың тізіміне енгізу жолымен төлемдер көлемін ұлғайта отырып жетілдіру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шушикова, Г.К. Вопросы противодействия пыткам в Казахстане / Г.К. Шушикова, Е.С. Кемали, М.Г. Ажибаев // Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы. – 2020. – № 3 (17). – С. 46-52.

2. M. André (Ontario Ombudsman) Investigation into the Ministry of Community Safety and Correctional Services' response to allegations of excessive use of force against inmates. – 2013 [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://www.ombudsman.on.ca/resources/reports-and-case-summaries/reports-on-investigations/2013/the-code> (жүгінген күні: 17.07.2025).

3. Мамырбаев, Р.Н. Обзор международного опыта, анализ национального законодательства и правоприменительной практики по вопросам предупреждения пыток и других форм жестокого обращения и наказания // Усиление национальных правозащитных механизмов Казахстана. – Астана, 2024. – 198 с.

4. Urs Kindhäuser, H.C. Strafprozessrecht, Aufl / H.C. Urs Kindhäuser, H. Schumann Nomos Kay. – Berlin: 2023. – 460 p.

5. Allbon, E. Elliott and Quinn's. English legal system / E. Allbon, S.K. Dua. – 2020. – 400 p.

6. Тоштемирова, Р.Ф. Следственная власть в зарубежном уголовном процессе / Р.Ф. Тоштемирова // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2020. – № 4 (52). – С. 150-154.

7. Калиновский, К.Б. Уголовный процесс современных зарубежных государств: учебное пособие / К.Б. Калиновский. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2000. – 48 с.

References:

1. Shushikova, G.K. Voprosy protivodejstvija pytkam v Kazahstane / G.K. Shushikova, E.S. Kemali, M.G. Azhibayev // Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы. – 2020. – № 3 (17). – С. 46-52.

2. M. André (Ontario Ombudsman) Investigation into the Ministry of Community Safety and Correctional Services' response to allegations of excessive use of force against inmates. – 2013 [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://www.ombudsman.on.ca/resources/reports-and-case-summaries/reports-on-investigations/2013/the-code> (жүгінген күні: 17.07.2025).

3. Mamyrbaev, R.N. Obzor mezhdunarodnogo opyta, analiz nacional'nogo zakonodatel'stva i pravoprimeritel'noj praktiki po voprosam preduprezhdenija pytok i drugih form zhestokogo obrashhenija i nakazaniya // Usilenie nacional'nyh pravozashhitnyh mehanizmov Kazahstana. – Astana, 2024. – 198 s.

4. Urs Kindhäuser, H.C. Strafprozessrecht, Aufl / H.C. Urs Kindhäuser, H. Schumann Nomos Kay. – Berlin: 2023. – 460 p.

5. Allbon, E. Elliott and Quinn's. English legal system / E. Allbon, S.K. Dua. – 2020. – 400 p.

6. Toshtemirova, R.F. Sledstvennaja vlast' v zarubezhnom ugovnom processe / R.F. Toshtemirova // Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii. – 2020. – № 4 (52). – С. 150-154.

7. Kalinovskij, K.B. Ugolovnyj process sovremennyh zarubezhnyh gosudarstv: uchebnoe posobie /

K.B. Kalinovskij. – Petrozavodsk: Izd-vo PetrGU, 2000. – 48 s.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Жанат Кокеновна Каражанова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, философия докторы (PhD), e-mail: zhanat.karazhanova@mail.ru.

Каражанова Жанат Кокеновна – старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, доктор философии (PhD), e-mail: zhanat.karazhanova@mail.ru.

Karazhanova Zhanat Kokenovna – Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD, e-mail: zhanat.karazhanova@mail.ru.

Айболат Саматұлы Бектен – Қазақстан Республикасы Бас прокуратура жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Кәсіптік оқыту институтының прокурорлық қадағалау кафедрасының доценті, e-mail: aiap_@mail.ru.

Бектен Айболат Саматұлы – доцент кафедры прокурорского надзора Института профессионального обучения Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, e-mail: aiap_@mail.ru.

Bekten Aybolat Samatuly – Associate Professor of the Department of Prosecutorial Supervision at the Institute of Professional Training of the Law Enforcement Academy under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, e-mail: aiap_@mail.ru.